

RESULTATS DE L'EXCAVACIÓ DUTA A TERME A L'ESGLÉSIA DE SANT VALENTÍ DE LES CABANYES

**ALBERT LÓPEZ I MULLOR, XAVIER FIERRO I MACÍ,
MARIA CLUA I MERCADAL**

Servei del Patrimoni Arquitectònic. Diputació de Barcelona

Jordi Vallès i Cuevas, in memoriam

Els treballs es van realitzar l'any 1989 dirigits pels sotasignants. Es van localitzar les ruïnes d'una vil·la romana fundada cap a final del segle I a.C., de la qual es van detectar diverses fases edificades dels segles I i II. La cronologia del mosaic utilitzat com a paviment al temple no es va poder establir amb precisió, tot i així es posseeix un terminus post quem dels primers decennis del segle II. També es va interpretar que pertanyia a la pars urbana de la mateixa vil·la, potser als banys.

Pel que fa a l'església, es va establir la fundació cap al tercer quart del segle XIII; els remodelatges més importants van tenir lloc durant la primera meitat del segle XVII i després de la guerra de Successió, segons que palesen les troballes registrades.

RESULTATS DE L'EXCAVACIÓ DUTA A TERME A L'ESGLÉSIA DE SANT VALENTÍ DE LES CABANYES

INTRODUCCIÓ

El municipi de les Cabanyes es troba al sector central de l'Alt Penedès, a 2,5 quilòmetres al nord de Vilafranca. Es tracta d'un poble petit, on la dedicació principal és l'agricultura vitícola i dels cereals. A més de l'església parroquial, situada dins del nucli urbà, la població té un altre temple una mica allunyat, mig tapat per un mas envoltat de vinyes i amb el cementiri parroquial al costat. Es tracta de la capella de Sant Valentí.

Fins ara es creia que datava del segle XII,⁽¹⁾ i així ho diu al cartell indicador, perquè una de les primeres notícies que es coneixen del lloc fa referència a l'establiment de la comanda de l'orde de Sant Joan de Jerusalem el 1107. Les nostres recerques han palesat una altra cosa, com expliquem més endavant (*infra*, IV). El cas és que l'esglesiola, de nau única amb transsepte, capçalera semicircular i capelles laterals i sagristia adossades (figs. 1-2, 7-8), es trobava en molt mal estat i l'Ajuntament de la vila va sol·licitar a la nostra corporació que la restaurés. Un cop considerada favorablement la sol·licitud, vam començar la intervenció que, com és norma en les actuacions del Servei, va tenir com a primera fase la investigació històrica.

En primer lloc es va iniciar la recerca documental per part del nostre malaguanyat col·lega el senyor Jordi Vallès, que després han continuat la senyora Anna Castellano i el senyor Joan Salvador (cf. apèndix). Paral·lelament, la senyora Maria Gràcia Salvà ha realitzat un estudi sobre les restes de les interessants pintures murals que hi ha al braç nord del transsepte, a l'extrem de ponent de la nau i a la cara interna del tester (les conclusions d'aquesta tasca han estat objecte d'una comunicació en aquestes mateixes). Finalment, es va dur a terme la recerca arqueològica durant la primavera i l'estiu de 1989.

S'ha d'afegir, però, que les obres que s'havien de començar tot seguit, segons el projecte del doctor arquitecte Rafael Vila, es van limitar a la consolidació dels indrets de la fàbrica més malmesos, i actualment resten aturades, ja que no es va arribar a un acord entre el Bisbat de Barcelona, propietari de l'edifici, i l'Ajuntament de les Cabanyes, promotor de la intervenció.

OBJECTIUS I MÈTODE

Com s'ha dit, l'excavació es feia per aplegar dades que servissin per poder redactar el projecte de restauració. D'aquesta manera, interessava saber la data de construcció de l'edifici i les diverses etapes cronològiques que havia tingut, a fi de conèixer amb exactitud l'evolució de cadascun dels elements. En aquest cas, però, també comptàvem amb algunes preexistències importants: una part del terra de l'edifici era un paviment d'*opus tessellatum* i, al llarg d'una prospecció que vam fer arran de la sol·licitud municipal, vàrem trobar nombrosos fragments de ceràmica ibèrica i romana a l'entorn. A més, a l'església mateixa i al Museu de Vilafranca del Penedès es conservaven alguns materials antics, recollits anteriorment.⁽²⁾

Davant d'aquests antecedents, vam programar l'excavació de tal forma que en garantís la protecció de les restes musives sense perjudici d'assolir els objectius proposats. Al mateix temps, es va plantejar algun sondeig fora del recinte estricte del temple, per tal d'esbrinar l'abast i la conservació de les hipotètiques ruïnes precedents. En conseqüència, una vegada consolidat el perímetre del mosaic i preservada degudament la superfície, es van obrir sondeigs en els llocs de l'interior de l'edifici mancats de fragments del *tessellatum*: els dos terços occidentals de la

nau major, el braç septentrional del transsepte i la sagristia. En els dos recintes afegits al nord de la fàbrica vam renunciar a excavar. El primer tenia un gran sepulcre col·locat al segle XVII, el qual havia acabat amb tots els vestigis estratigràfics que hi podia haver, i el segon estava en unes condicions estàtiques tan delicades que aconsellaven de no pertorbar el subsòl fins que no s'haguessin fet obres. Pel que fa a la capella agregada al braç meridional del transsepte, només es va extreure el paviment modern adossat al mur sud i es va excavar la trinxera de fundació d'aquest mur, retallada en el mosaic romà.

Pel que fa a l'exterior, en el costat sud hi ha el cementiri i la porta de l'església precedida d'un replà i diversos graons. Aquesta situació aconsellava de no intervenir-hi; a més, tenim la sospita que en aquest cantó s'havia fet un rebaix de terres significatiu. A ponent hi havia la rectoria, així que els dos indrets més aptes per excavar-hi eren l'entorn de la façana de tramuntana i la rodalia de l'absis. En tots dos llocs es van obrir sondeigs.

DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS

L'absis i la nau central

Ateses les limitacions especials d'aquest text, descriurem les troballes d'acord amb els talls estratigràfics que presentem. En el que passa per l'eix de l'edifici (fig. 8) es pot veure la successió descoberta a l'interior de l'absis i la meitat occidental de la nau. S'ha de tenir en compte que, per facilitar-ne la comprensió, s'han substituït els números de les unitats estratigràfiques per lletres convencionals que assenyalen totes les unitats estratigràfiques d'una fase determinada; així es pot veure la mateixa lletra tant en els estrats com en les estructures, sempre que siguin del mateix moment.

D'aquesta manera i segons la secció esmentada, en començar l'excavació teníem, a llevant, el presbiteri enlairat sobre una plataforma (G) acabada en un graó per l'extrem occidental. Aquesta estructura recolzava en el rebliment que es va posar per formar-la (G), llevat de l'esglaó terminal que era a sobre del mosaic (D), concretament del quart de bossell en què acabava aquesta estructura pel cantó de llevant. Ja en la nau, apareixia el paviment musiu esmentat que, cap al final del

transsepte, donava pas a un terra de lloses calcàries (G). A la zona de l'absis, per sota de les preparacions del darrer presbiteri utilitzat (G) i d'un nivell modern, testimoni d'unes altres reformes al santuari (F), es van descobrir més estrats de replè (E) la potència dels quals era apreciable. D'una banda, eren adossats al mur de la capçalera (E) i cobrien la banqueta (E), però d'altra banda també s'adossaven a un parament de carreus (C), del qual només es va poder descobrir la cara oriental.

Aquest mur estava cobert directament pel mosaic (D) i tenia una estreta trinxera de fundació tallada en el terreny verge (A).

L'estratigrafia que hi havia directament per sota del sector on es conservava el mosaic (D), no la vam poder conèixer, perquè lògicament es va deixar com a testimoni. Això no obstant, deu ser molt semblant a la que es conservava segellada pel paviment de lloses (G), ja que es va veure que, durant l'època medieval, s'havia aprofitat el terra musiu en tota la nau perquè a sota de les lloses vàrem trobar el *rudus* (D) sobre el qual un temps havia recolzat l'*opus tessellatum*. Aquesta preparació cobria un paviment de terra batuda (C) i una capa de rebliment. El primer recolzava i la segona s'adossava a una paret de carreus bastida en direcció nord-sud (A). Tot seguit, hi havia un altre estrat de replè (B), en la mateixa posició que l'anterior. Finalment es va trobar el terreny natural (A), que en aquest sector era extremadament horitzontal.

Segons la nostra interpretació, aquesta secció indica que, molt abans que es bastís l'església, es va aixecar la paret A, la qual pertanyia a una estança de la *pars rustica* d'una vil·la romana. La configuració hipotètica d'aquest àmbit, l'hem reflectit a la planta A-B (fig. 4.1), i les dades que hem tingut en compte per esbrinar-la, les anirem veient en comentar els altres talls. Ara per ara, s'ha de retenir que la paret A va utilitzar com a paviment associat el terra natural aplanat. És per això que la trinxera de fundació es va obrir en el sòl verge i no en l'estrat de sobre (B). Aquesta circumstància, però, ens priva de saber la data exacta de fundació del mur, ja que la trinxera va resultar gairebé estèril. De totes maneres, tenim un *terminus ante quem*, proporcionat per la data del nivell B, situable cap al 60-70 dC.⁽³⁾ A més, en aquest mateix estrat es van trobar nombroses ceràmiques més antigues fora de context,⁽⁴⁾ la datació de les quals es podria relacionar amb la tècnica constructiva de la paret al·ludida, que sembla força primitiva. Tot plegat ens fa proposar la hipòtesi que l'àmbit estudiat podria haver estat bastit durant el principat d'August, potser els darrers decennis del segle I aC.

La cronologia de l'etapa següent, ja l'hem esmentada: 60-70 dC. En aquell moment sembla que no es van fer més modificacions que enlairar el nivell del terra. L'etapa C, en canvi, datada de començament del segle II,⁽⁵⁾ representa un nou plantejament en la *pars rustica* de la vil·la de les Cabanyes, ja que s'hi va modificar la distribució dels àmbits primitius i se'n van construir de nous (fig. 4.2). La fase D degué ser molt important i segurament va representar un creixement del lloc residencial del jaciment: es van suprimir totes les construccions anteriors i es va col·locar el mosaic (fig. 5.1). Aquest moment, malauradament, no té una cronologia absoluta perquè la potent preparació del *tesselatum* no contenia ni un tros de ceràmica. De totes maneres, la tècnica utilitzada fa pensar en una obra romana pròpia del baix imperi avançat, tal vegada del segle V.⁽⁶⁾ Pel que fa a la funció, en tractarem més endavant, però cal tenir en compte la presència del quart de bossell a l'extrem oriental del paviment.

Figura 1: Vista des de tramuntana del conjunt de l'església i del cementiri parroquial.

La fase E és la de construcció de l'església (fig. 5.2). Per fer l'absis es va obrir una trinxera en els estrats romans, gairebé tan gran com la capçalera. Els nivells de reblliment contien diverses ceràmiques grises i una moneda de Jaume I (1213-1276), de les encunyades en el període 1246-1276, molt poc rodada (fig. 3); aquest material ens fa datar la fundació del temple cap al tercer quart del segle XIII. Tal cronologia s'avé força amb la que s'ha donat als murals que ornamentaven el sector de ponent de l'edifici, considerats els més antics (cf. comunicació sobre el tema en aquestes *Jornades*). Pel que fa a l'aparença de la fàbrica en aquells anys, podem afirmar que la capçalera era la mateixa, així com la nau, i que el presbiteri era seguit d'un transsepte, format per les dues capelles laterals més orientals de la construcció que ens ha pervingut.

L'estrat F es pot apreciar a la zona de l'absis (fig. 8). Es tracta d'un horitzó de cap als primers decennis del segle XVII, datació que coincideix amb un altre canvi important, com és l'afegit de sengles cossos a ponent dels braços del transsepte, l'evolució dels quals veurem a les conclusions i en estudiar la secció d'un dels cossos laterals esmentats. En aquest cas, l'estratigrafia palesa que el remodelatge també va afectar al presbiteri.

En general, l'edifici ja no va patir més modificacions importants fins al segle XVIII. Aleshores s'hi va posar el paviment G, el qual es va utilitzar fins al començament de l'excavació, i després de la recerca es va retornar al seu lloc degudament arranjat. La cronologia d'aquest darrer terra s'ha pogut fixar mitjançant la troballa dins la preparació d'alguns fragments de ceràmica i monedes de l'arxiduc Carles encunyades en el període 1708-1711, en plena Guerra de Successió. Aquestes peces habitualment són als estrats dipositats al llarg de les obres que es van fer a molts indrets després del conflicte, durant el regnat de Felip V, i que en el cas de la nostra església van afectar llocs concrets, com ara la sagristia (*infra*, III.3). Això no obstant, la col·locació del paviment a l'absis, part de la nau, el braç nord del transsepte i a algun racó de les altres capelles podria haver tingut lloc en plena conflagració, atesa la data del 1709 que figura en la llinda de la porta que uneix l'extrem septentrional del transsepte amb la capella afegida a ponent. L'obertura d'aquesta comunicació bé pot obeir a un remodelatge més general i no pas a una modificació aïllada.

Figura 2: Vista de l'interior de la nau i del braç de migdia del transsepte durant l'excavació de l'església; en primer terme, el rudus i, en segon terme, el mosaic.

El braç nord del transsepte

La secció nord-sud que presentem (fig. 7.2) comprèn els dos braços del transsepte i un sector de la nau. D'aquesta última, ja n'hem tractat en el paràgraf anterior, i del braç de migdia podem dir poc perquè, en conservar-se el mosaic *in situ*, no es va tocar. Pel que fa al braç de tramuntana, l'estratigrafia començava amb el paviment barroc G. Tot seguit, venia la preparació (G) i diversos estrats de rebliment (F), també de l'època barroca però molt més antics, adossats a tots els murs perimètrics (E), el més profund dels quals cobria un tram de mosaic (D). Aquest sector de l'*opus tessellatum* era desconegut fins a l'excavació, acabava a migdia en un quart de bossell, i s'adossava a un mur arrasat (C). Els mateixos estrats de rebliment també recolzaven en els vestigis molt degradats d'unes escales que comunicaven els dos trams musius: el de la nau, més alt, i el del transsepte, situat 90 centímetres per sota. S'ha de remarcar que totes les parets perimètriques del braç del transsepte recolzaven sobre el mosaic que, de ben segur, havia continuat fora de l'àrea de l'església (encara que va desaparèixer per mor dels conreus i modificacions de l'època moderna; *infra*, III.4).

Per interpretar aquestes troballes s'ha de recórrer a totes les dades reflectides a l'estratigrafia, però també a algunes que no hi apareixen (aquestes darreres es poden veure a les figures 4.2, 5-7). Pel que fa a la successió, és ben palès que la cronologia més antiga correspon al mur C, el qual ja era escapçat quan es va posar el mosaic (D). Aquesta paret s'ha de relacionar amb el segon moment de la *pars rustica* de la vil·la que hem descobert (fig. 4.2). El terra de tesselles, ja ho hem dit abans, és posterior; pertanyia a la *pars urbana* del mateix establiment i, segons que palesen els diversos pendents que presenta (en el transsepte cap al nord), els diferents nivells d'ús i la presència de quarts de bossell a tots els llocs on s'adossava a alguna construcció, es podria pensar que es va projectar per cobrir un lloc amb ambient humit. Més concretament, la nostra hipòtesi és que podria haver format part d'uns banys.⁽⁷⁾

A la zona del transsepte nord, els estrats contemporanis de la construcció de l'edifici han desaparegut. Atesa la cronologia dels rebliments més antics trobats (F), de cap a començament del segle XVII, es pot pensar que, en bastir-se la capella del costat, el 1614,⁽⁸⁾ aquí també es van fer reformes i potser es va posar un retaule nou. Això explicaria la presència d'aquestes terres, les quals també es podrien haver col·locat

a causa de les previsibles humitats que presentaria el lloc. El cas és que el terra original no podia ser el mateix mosaic perquè, en primer lloc, no calia arrasar les escales a l'època barroca i han aparegut destrossades, i en segon lloc, les pintures conservades, de cap a la primera meitat del segle XIV, assenyalen clarament que el terra era a la cota on s'acaba l'enlluït i que, com a mínim, aleshores l'element ja funcionava. L'etapa G en aquest lloc té una cronologia ben precisa: la preparació del paviment de llavors ha donat materials dels primers anys del segle XVIII, i la porta de comunicació amb la capella del costat, oberta en aquell mateix moment segons que es desprèn de la relació amb el sòl al·ludit, presenta la data del 1709.

La sagristia

L'excavació d'aquest recinte no va ser gaire fàcil, a causa del gran nombre de troballes registrades en tan poc espai. Però precisament aquesta circumstància va proporcionar dades interessants. En començar, hi havia un terra (G) de cairons quadrats, el qual tenia algunes peces decorades amb solcs paral·lels fets amb els dits. Aquesta mena de terra és habitual en les construccions populars catalanes de l'època barroca,⁽⁹⁾ i en el nostre cas es va poder datar de cap als anys 1718-1721 mitjançant els materials que contenia la preparació, sobretot les monedes. S'ha d'afegir que es veien algunes reparacions posteriors, realitzades amb maons posats plans (H), els quals es poden associar amb l'obertura de la porta que comunica la sagristia amb el fossar, ja que el llindar és del mateix material. Tal vegada, l'obertura de l'accés i les reparacions són contemporànies de l'ampliació del cementiri parroquial, que va tenir lloc el 1890.

Un cop extret el paviment i l'estrat d'anivellament contemporani (G), es va trobar un altre fragment de mosaic (D) que tenia les mateixes característiques que els anteriors; a més, presentava un quart de bossell en l'extrem de ponent, adossat a un mur on recolzava la paret oriental del braç sud del transsepte. Aquest mur no era cap altre que la continuació a migdia de la paret C, que hem vist en tractar de l'excavació de l'absis (*supra*, III.1). El mosaic, però, apareixia trencat per la banquetta de la capçalera (E). Tal posició palesava un cop més la diacronia entre les etapes antigues i la medieval. De totes maneres, els desperfectes que

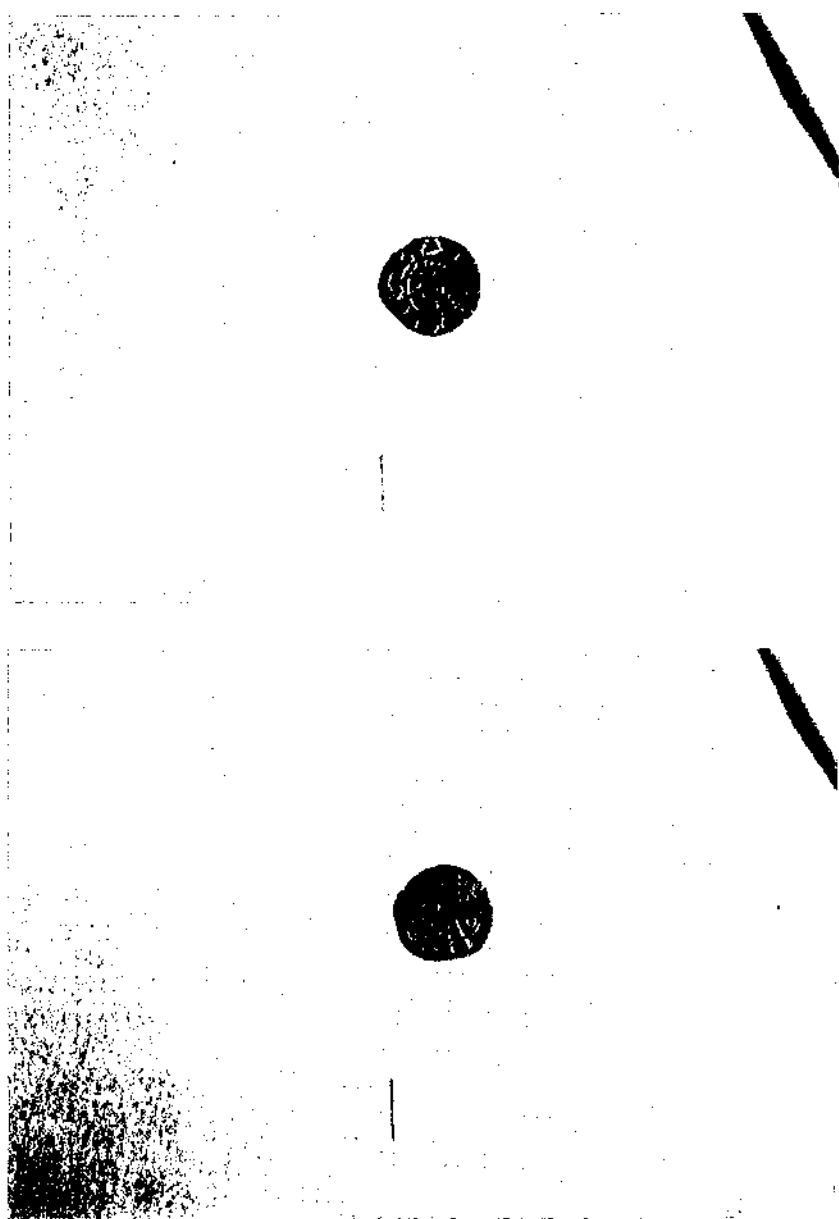

Figura 3: Anvers (1) i revers (2) de la moneda de Jaume I trobada a la trinxera de l'absis; peça encunyada entre el 1246 i el 1276.

havia patit el *tesselatum* no s'acaben aquí, ja que unes altres banquetes, les dels murs oriental i meridional de la sagristia, també ho havien foradat. El tall de la primera havia estat molt més gran que no pas el de la segona i, a sobre dels efectes destructors descrits, en va tenir uns altres de més benèfics: d'una banda, ens va permetre de comprovar la data de construcció de la sagristia, mitjançant els materials que contenia la trinxera,⁽¹⁰⁾ i que se situen força bé a l'etapa F (primer quart del segle XVII). D'altra banda, el considerable clot ocasionat per la fonamentació barroca també ens va facilitar la localització de les restes de tres murs romans; el més superficial, traçat en direcció nord-sud, pertanyia a la segona fase de la *pars rustica* de la vil·la (C); els dos més profunds feien cantonada i es podien situar a les fases A i B de l'explotació agrícola romana. Aquesta colla d'estructures ens va impedir de continuar els treballs perquè pràcticament no deixaven un racó lliure.

Això no obstant, les dades essencials ja s'havien obtingut. En acabar-se l'excavació, tal com vam fer als altres indrets de l'església, es van protegir degudament els vestigis antics,⁽¹¹⁾ i es va tornar a col·locar el paviment modern, després de substituir algunes peces que es trobaven en mal estat.

Els sondeigs exteriors

De bon començament, es van dur a terme sengles cales petites al costat de l'absis i a llevant del braç nord del transsepte. Semblava que aquestes zones havien estat remogudes pels conreus, i efectivament així va ser. El tercer templeig, a tramuntana de l'edifici, va ser més eloqüent; es va obrir una trinxera, en la qual, a més d'un estrat superficial molt modern (H), va aparèixer una capa del segle XVII (F) que cobria un mur de l'època romana, que pot associar-se a les estructures de les etapes B i C descobertes a l'interior del temple. La fonamentació d'aquesta paret tallava el terreny natural.

S'ha d'afegir que, en estudiar la fonamentació del braç septentrional del transsepte, es va comprovar que el mosaic (D) continuava fora dels límits de l'edifici, però tant el *tesselatum* com el *rudus* s'havien eliminat feia temps, perquè apareixien clarament tallats i, en el lloc que havien ocupat d'antuvi a l'estratigrafia, es va localitzar l'esmentat rebuiment de començament del segle XVII (F), posat segurament quan es va fer el remodelatge d'aquest costat del transsepte i s'hi va afegir una capella.

CONCLUSIONS

L'època antiga (fig. 4)

El conjunt d'estudis dut a terme a l'església de Sant Valentí ens ha apropat de molt a la història del recinte, la qual fins ara havia passat gairebé desapercebuda. La documentació ha donat força informació sobre les etapes més tardanes, però potser l'estudi de les pintures i l'excavació han ressuscitat aspectes del temple (i els seus precedents) totalment oblidats i no poc il·lustratius.

Pel que fa a la nostra tasca, s'ha d'assenyalar que l'existència d'un jaciment antic ja era coneguda, a causa primordialment de l'ús del mosaic com a terra d'un sector de l'edifici⁽¹²⁾ i a les ceràmiques que es trobaven superficialment pels voltants del temple. Les nostres pròpies prospeccions ja ens havien donat informacions que calia comprovar, i des d'ara hem d'assenyalar la presència més que probable d'una estació ibèrica al paratge de Sant Valentí (potser el nucli principal és en un pujolet a llevant del temple), encara que, malauradament, l'excavació limitada que s'ha dut a terme no l'hagi afectat.

De totes maneres, la primera informació fefaent aplegada és la presència a l'indret d'una vil·la romana, la qual segurament va començar a funcionar cap a final del segle I aC (etapa A) i no va restar abandonada fins al baix imperi avançat o potser més tard. La fundació de vil·les romanes a la zona costanera de la Tarraconensa durant el principat d'August s'ha comprovat arreu. Això no obstant, les dades contrastades no abunden al Penedès, possiblement per la manca d'excavació i/o prospecció.⁽¹³⁾ En qualsevol cas, darrerament s'han dut a terme treballs sobre l'ocupació del territori costaner que confirmen aquesta intensa activitat en el període augustal.⁽¹⁴⁾ D'altra banda, a hores d'ara, és en curs una recerca sobre el traçat de la via Augusta i l'*hinterland*, dirigida per la professora R. Navarro, que de ben segur ajudarà a clarificar aquest panorama.

Indubtablement, la nostra vil·la s'ha de posar en relació amb una calçada tan important, que tot just passava pel davant i la comunicava directament amb les dues ciutats més importants de la rodalia, les colònies *Tarraco* i *Barcino*. També és interessant, però, de tenir en compte que la instal·lació agrícola romana podria haver estat l'evolució

directa de l'establiment ibèric, un fet que s'ha intuït fa temps en molts llocs,⁽¹⁵⁾ i que només en els darrers temps s'ha començat a comprovar amb dades estratigràfiques.⁽¹⁶⁾

La segona etapa d'ocupació del jaciment (B), datada dels anys 60-70 de la nostra era, no sembla oferir gaire motiu de comentari; sobretot perquè només l'hem detectat a través d'un canvi de paviment. La fase C ens ha interessat molt més; el començament se situa cap a l'imperi de Trajà i implica canvis en la distribució constructiva. Aquest fenomen dels canvis cap al 110-120 dC. és també gairebé general a tot el territori de la Catalunya actual, però s'ha estudiat poc. Potser la recerca s'ha centrat massa en la *crisi* de l'època de Domicià i no s'ha parat gaire atenció en aquest redreçament general. El cas és que el primer quart o, més concretament, el segon i/o el tercer decenni del segle II semblen ser moments interessants, caracteritzats per l'activitat edificia a les ciutats i la renovació de les vil·les. Hem apuntat en un altre lloc una teoria sobre un canvi lent en el model de les explotacions ja al segle I,⁽¹⁷⁾ i si seguim el fil d'aquest raonament, potser podrem concloure que la veritable *reconversió* no va acabar fins a Trajà. Tenint en compte els límits d'aquest treball i les evidències minses proporcionades per l'excavació, potser no val la pena d'estendre's més en aquest punt, però en tot cas cal retenir que en els decenni primers del segle II segurament no es va produir un canvi tan profund com a l'època augustal, però sospitem que a casa nostra va tenir lloc un procés general de modificació del model productiu.

Fins que no estigui definida amb claredat la cronologia del mosaic (fase D), és difícil fer comentaris sobre la conjuntura que el va fer possible. De totes maneres, cal remarcar, en primer lloc, que en el jaciment no es veuen les conseqüències de les ràtzies bàrbares del segle III i, en segon lloc, que la vil·la va patir una remodelació molt important en el baix imperi, a causa de la qual es va eixamplar la *pars urbana* i conseqüentment la residència es va fer més confortable. Els efectes de la invasió franca ja fa temps que no sovintegen als jaciments; el coneixement més exacte de les ceràmiques d'importació africana i la millora de les tècniques d'excavació han fet situar els abandons i les destruccions en el seu lloc, cronològicament parlant, i el cas és que, llevat d'alguns exemples molt clars,⁽¹⁸⁾ no fa l'efecte que els bàrbars produïssin unes destrosses tan terribles com es deia.⁽¹⁹⁾ D'allò que no hi ha dubte és que durant el segle III hi va haver una crisi econòmica forta, coincidint amb

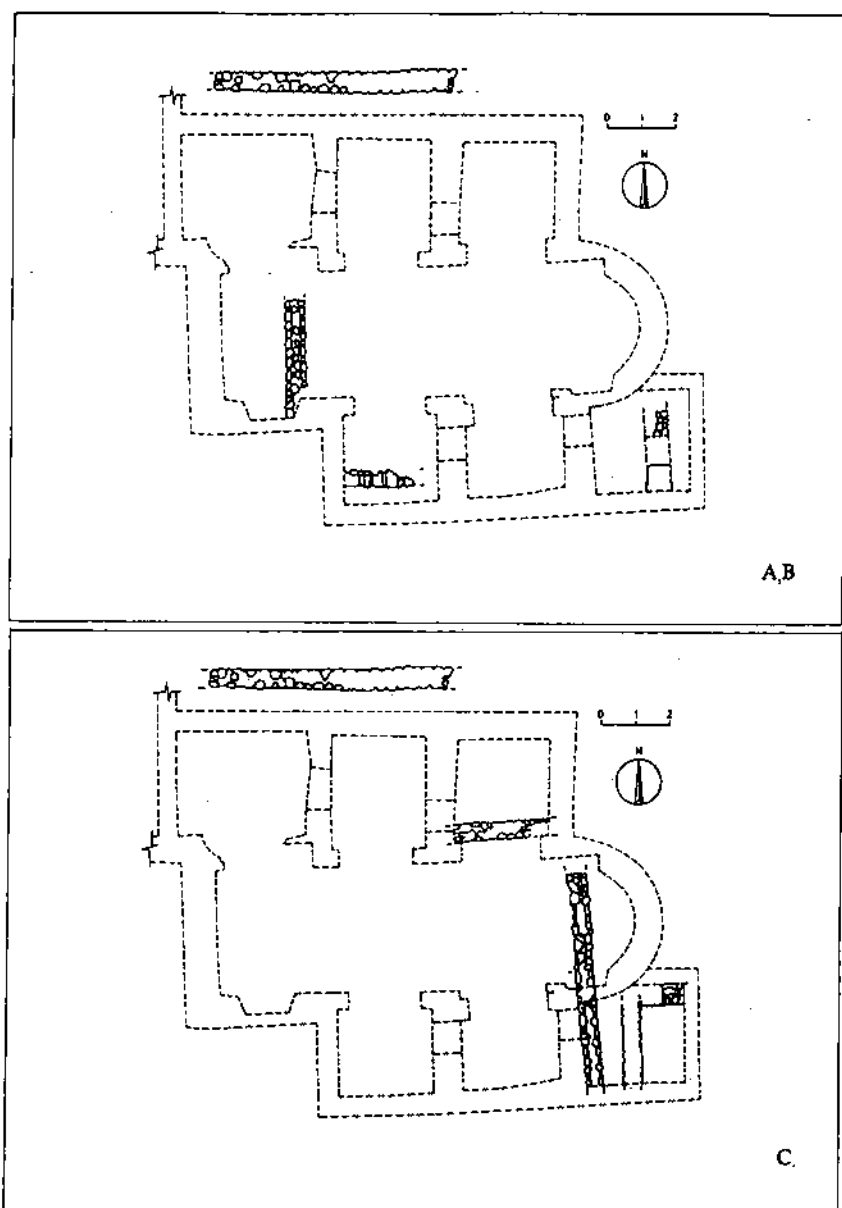

Figura 4: 1. Planta esquemàtica de les dues primeres etapes del jaciment (A, B): final segle I aC., 60-70 dC. 2. Planta de la tercera fase romana (C): 110-120 dC.

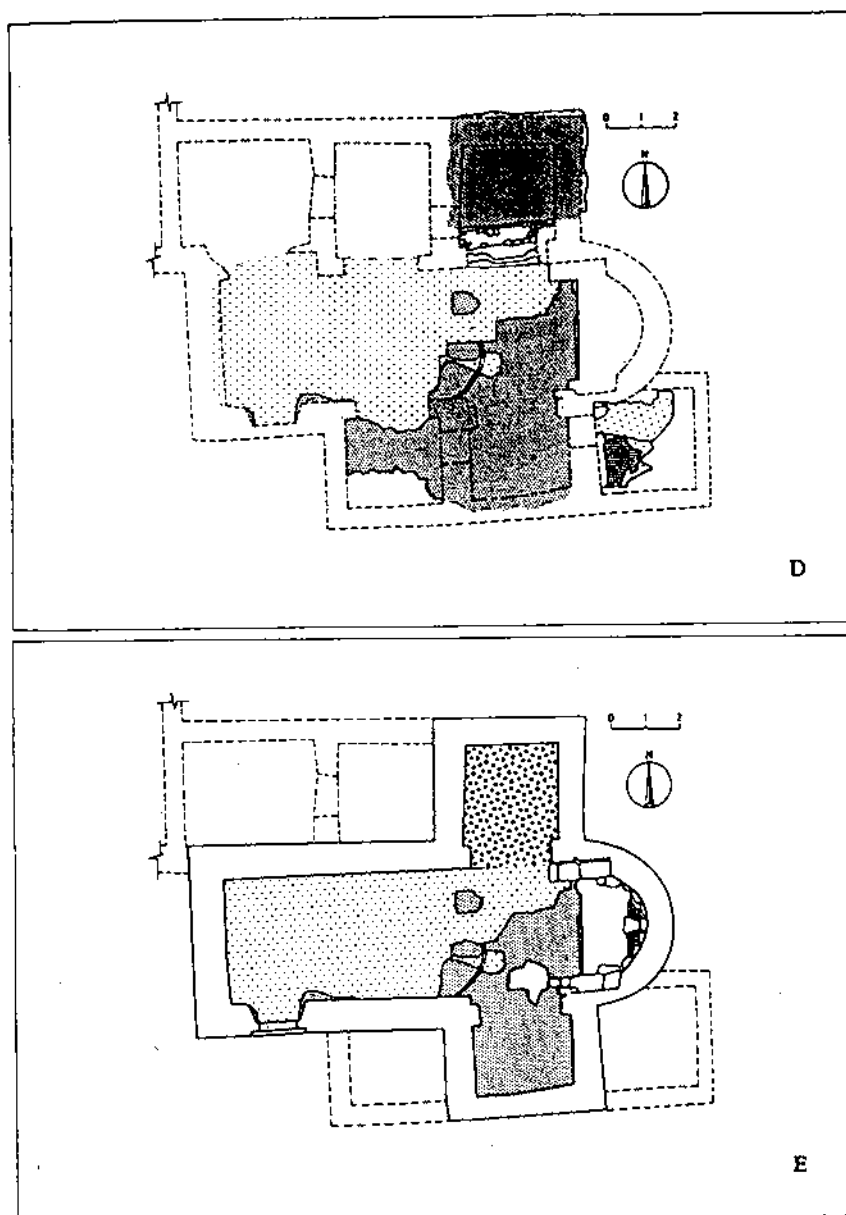

Figura 5: 1. Planta esquemàtica de la darrera etapa antiga del jaciment (D): cap al segle V. 2. Planta de l'etapa de fundació de l'església (E): tercer quart del segle XIII.

l'anomenada *Anarquia Militar*, ja que, per exemple, l'activitat constructiva pràcticament va desaparèixer.

La superació d'aquests temps depressius, situada tradicionalment a partir de l'Imperi de Dioclecià i amb un moment àlgid a l'època constantiniana, s'avindria molt amb l'expansió de la nostra vil·la i la construcció de les estances (potser els banys?) que contingueren el mosaic. En aquest cas i en molts altres la teoria tradicional del trasllat de les classes benestants de la ciutat a les vil·les es confirma amb les nombroses reformes que les *partes rusticae* experimenten arreu. És per això que, sense tenir cap data absoluta, considerem prudent d'imaginar que l'eixample de la residència de la nostra vil·la pot correspondre al segle IV o al V. Pel que fa al primer, els testimonis d'activitat constructiva són nombrosos en les estacions de la rodalia. A Darró, per exemple, l'etapa del segle IV, concretament del c. 325 dC., és molt important i significa un remodelatge gairebé total en la *pars urbana*. En aquell mateix jaciment també es produeixen canvis durant el segle V.⁽²⁰⁾ Tot això significa que l'època baix-imperial degué ser molt més puixant que no es pensava fins fa poc, quan, almenys a Catalunya, el panorama era molt obscur, sobretot a causa d'arguments *ex silentio*.

L'abandó de la vil·la, de moment, no es pot datar. L'excavació de fora del temple ha palesat la manca dels estrats més superficials, a causa de les actuacions modernes (F) i l'acció dels conreus (H). Lògicament a la nau no es conservava cap nivell posterior al mosaic, i els reblliments de la sagristia i el braç nord del transsepte havien estat remoguts amb motiu dels canvis de l'època barroca (F, G). De totes maneres, cal pensar que l'explotació romana, que no es va veure afectada per cap destrucció violenta durant l'antiguitat tardana, podria haver patit un abandonament molt lent, com altres jaciments del Penedès o del Garraf, on aquest procés va tenir lloc en el període visigòtic avançat.⁽²¹⁾ Malgrat tot, una cosa resta aclarida: totes aquestes estructures són anteriors a l'església i van ser reaprofitades en bastir-la. La troballa del mosaic a la sagristia i la capella sud-oest, estances posteriors a la fàbrica original, i la continuïtat del mateix paviment al nord i al sud de l'edifici, ja fora dels braços del transsepte, ho palesen pregonament. També és evident que els constructors de final del romànic tenien les ruïnes a la vista, i per això van decidir de reaprofitar el paviment de mosaic.

Els temps medievals (fig. 5.2)

La planta E presenta l'aparença del temple actual en el moment de la fundació. Es tractava d'un edifici de nau única capçada per un absis semicircular amb un transsepte de braços rectangulars no gaire simètrics. En aquest cas la datació és clara gràcies als materials trobats en el rebliment de la trinxera de fundació de la capçalera (E), datables del tercer quart del segle XIII. Les pintures gòtiques inicials que ornamentaven els peus de l'edifici semblen avenir-se força amb aquesta cronologia, com també l'estil de la portada, situada al sud-oest de la nau, i que és original.

Aquestes troballes, aparentment, semblen no concordar amb les fonts documentals, que es fan ressò per primer cop de l'existència d'una capella l'any 1056. També s'ha dit que en aquell temple es va establir el 1107 la comanda de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, i efectivament consten donacions als frares de Sant Valentí els anys 1131 i 1135; fins i tot, el 1175, ja s'esmenta l'hospital annex a l'església. Aquests fets posen fora de dubte el funcionament de la institució en aquell moment i la presència de l'edifici religiós des d'abans. Això no obstant, a l'excavació no hem descobert cap resta amb una cronologia que s'hi pugui associar, ni tampoc materials arqueològics dels segles XI i XII. La suposada contradicció entre aquestes evidències i les arqueològiques potser es podria resoldre amb una recerca total del jaciment, el qual segurament encara té coses a dir; fóra molt útil, per exemple, l'excavació del subsòl de la rectoria, on a la millor hi ha restes d'alguna d'aquestes estructures esmentades. Pel que fa a una hipotètica datació del mosaic cap a mitjan segle XI, tot suposant que hagués estat el terra del primer temple citat a la documentació, desaparegut abans de bastir-se l'actual, ens sembla mancada de base tipològica. D'altra banda, també es podria pensar que el sòl musiu procedís d'una pretesa basílica paleocristiana, reaprofitada després de la repoblació, i aquesta fóra l'edifici al·ludit a les fonts; però, en mancar de qualsevol indici de la planta, és una teoria indemostrable.

Davant de tot això, ens reafirmem en les dades arqueològiques i artístiques que hem esmentat més amunt, a les quals cal afegir un document del 1288, en què el rei Alfons II va concedir una sèrie de franquícies als frares, potser ja en una bona situació econòmica, que facilitaria les obres. De totes maneres, la comanda jerosolimitana no va

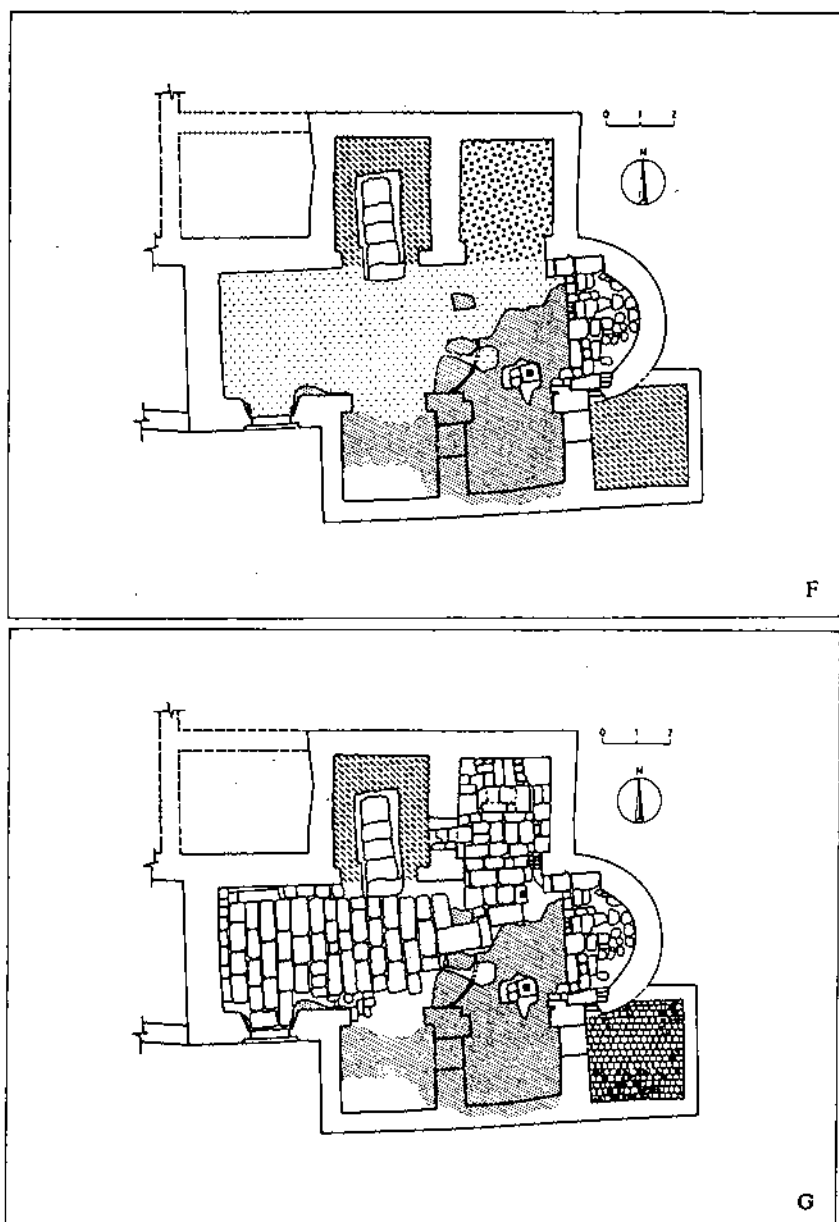

Figura 6: 1. Planta esquemàtica de l'època de les primeres reformes barroques en el temple (F): c. 1614. 2. Planta de les transformacions del primer quart del segle XVIII (G).

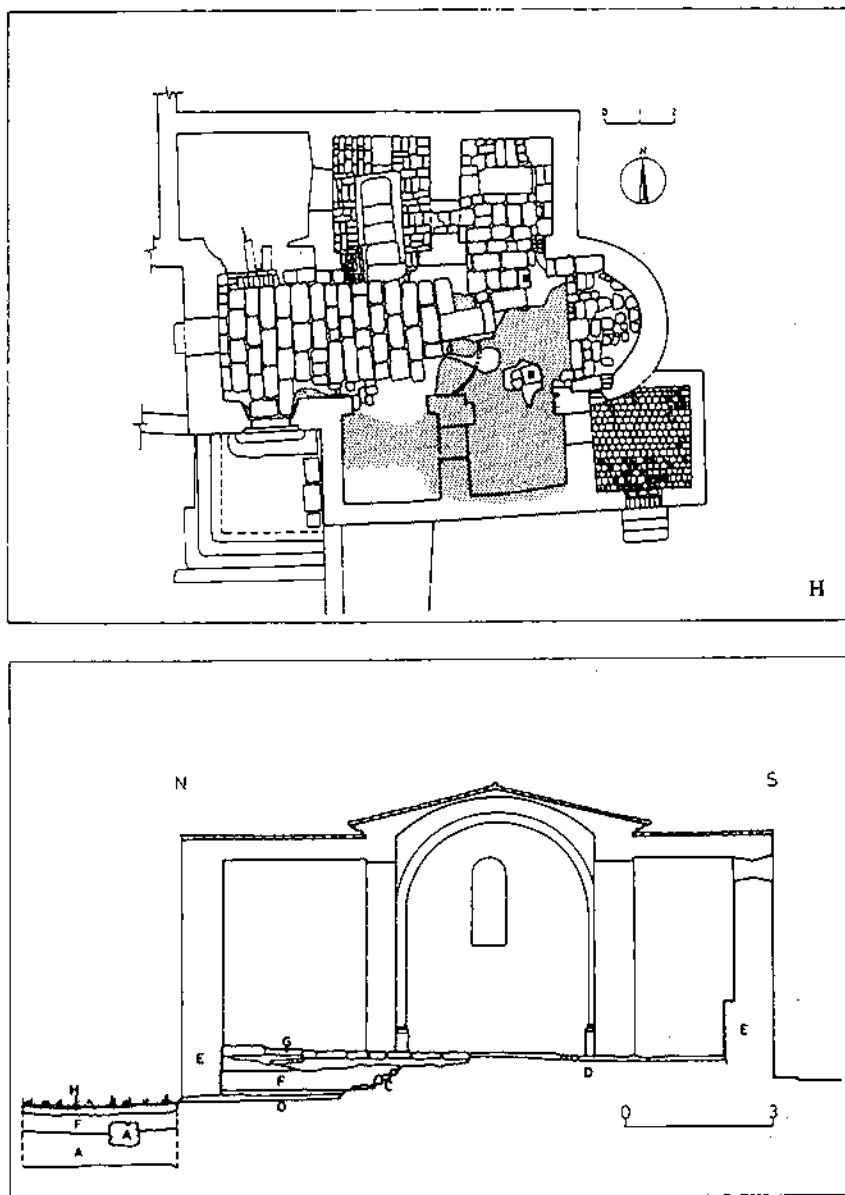

Figura 7: 1. Planta esquemàtica de la situació de l'església cap al darrer quart del segle XVIII. 2. Secció nord-sud presa pel mig del transsepte.

restar gaire temps més a les Cabanyes, perquè el 1306 es va traslladar a Vilafranca, encara que un prior de l'orde va tenir cura de Sant Valentí al llarg de molt de temps.

L'EDAT MODERNA (FIG. 6.1)

D'ençà el segle XIV, la fesomia del temple es va mantenir gairebé idèntica fins al XVII. La inactivitat absoluta des del punt de vista constructiu fins a l'època barroca que es dedueix de l'excavació no ens sorprèn. La nostra experiència en aquest camp a la comarca del Penedès⁽²²⁾ o a molts altres llocs de l'àmbit barceloní⁽²³⁾ indica que els segles XV i XVI, com d'altra banda ja ha demostrat la historiografia, van ser de penúria i poc indicats per embarcar-se en grans obres. A les Cabanyes, com a tot arreu, el redreçament es va produir durant la primera meitat del segle XVII i després de la Guerra de Successió: les fases F i G són eloqüents en aquest sentit. Les modificacions posteriors (H) són la conseqüència d'uns esdeveniments més propers, ja connectats directament amb la nostra època: el creixement sostingut des dels decennis centrals del segle XIX que, paradoxalment, en el cas de la nostra església en van propiciar l'abandó i la substitució per un altre edifici més gran i funcional.

D'aquestes transformacions modernes i contemporànies, la primera (fase F) va tenir lloc el 1614, en què es va aixecar la capella contigua al braç nord del transsepte, dedicada a la Verge del Roser. La data, la coneixem exactament a través dels documents, així com el nom del fundador: en Francesc Gomar, pagès de les Cabanyes. La tomba d'aquest personatge deu ser la que encara hi ha en aquest recinte, profusament reutilitzada, però amb una làpida amb inscripció mig esborrada on es llegeix la professió i l'origen del donant. La capella del davant, dedicada a sant Isidre, es deuria construir gairebé al mateix temps, segons que palesen els materials trobats a la trinxera de fundació. L'advocació, la sabem per un document del 1637, molt il·lustratiu, que ens informa de l'aparença interior de l'edifici. Gràcies a aquest text, sabem que l'altar major, a l'absis, tenia un retaule daurat i pintat, possiblement gòtic, on, a més de la imatge de sant Valentí, hi havia una santa, sant Sebastià i la Puríssima. Al braç nord del transsepte hi havia la capella de sant Sebastià (advocació que apareix per segona vegada), amb un retaule antic que també cal suposar gòtic. La capella del Roser,

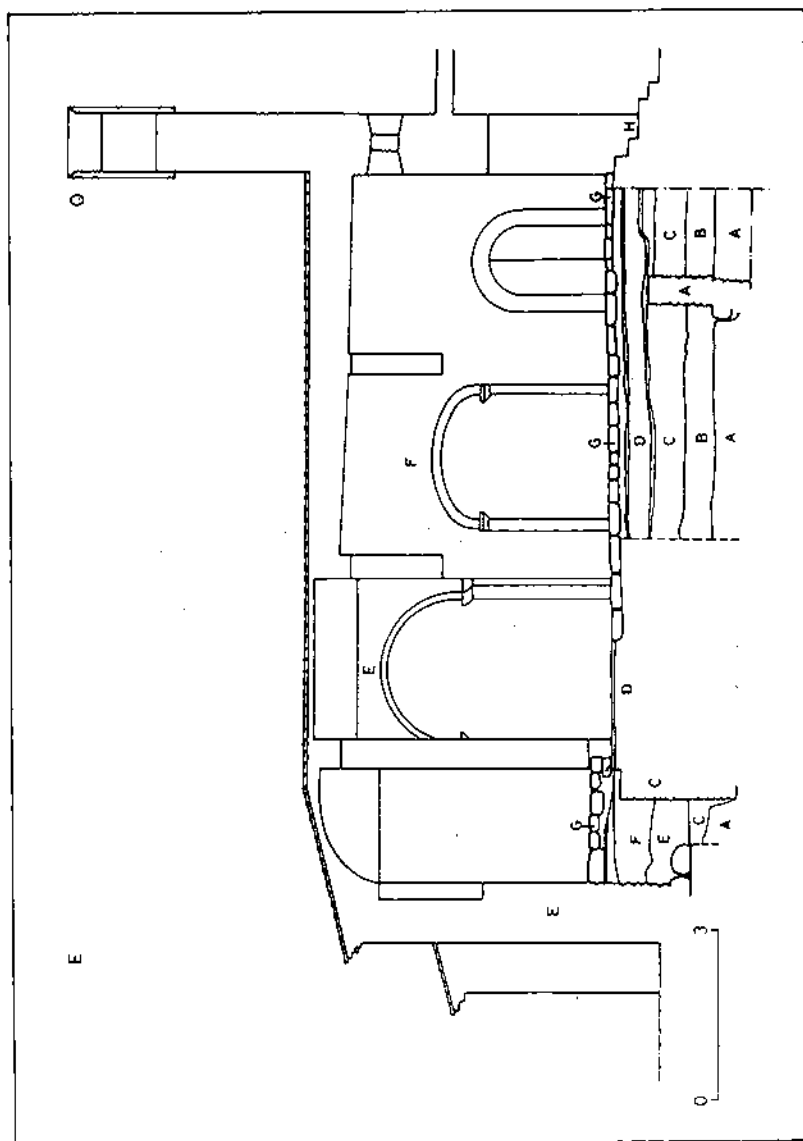

Figura 8: Secció axial de l'edifici amb indicació de l'estratigrafia trobada.

a ponent de l'anterior, posseïa un retaule *a la moderna*; és a dir, barroc. Al braç sud del transsepte, on se situa una espitllera que donava al cementiri (i que encara hi és), es venerava santa Llúcia, i en l'àmbit del costat, sant Isidre. En la mateixa font apareix la sagristia, que cal associar amb el petit recinte al sud-est de la fàbrica actual, on els materials arqueològics palesen una fundació d'aquella època o lleugerament anterior. Finalment, en aquesta descripció i en una altra d'anterior (1610), es fa esment d'una caseta annexa a l'església, que segons comprovarem no es pot identificar amb la rectoria que ens ha pervingut.

L'excavació ha proporcionat dades d'una nova reforma que no apareix tan clara en els documents, la qual recollim a la planta G. Segurament es va dur a terme en dues etapes, una en plena Guerra de Successió i l'altra poc després d'acabar-se el conflicte. En primer lloc, es va col·locar el paviment de lloses de pedra rectangulars utilitzat fins ara (reposat després de la nostra recerca) en els llocs on el mosaic ja havia desaparegut o es trobava molt degradat: en el plànol es podrà comprovar que aquests indrets eren els més trepitjats durant el culte (fig. 6.2). Aquest terra, l'hem datat per materials ceràmics i monedes de l'arxiduc Carles, encunyades en el període 1708-1711. Paral·lelament, es va obrir una porta entre la capella del Roser i la de sant Sebastià, la qual encara subsisteix amb la data del 1709 inscrita a la llinda. Probablement, durant les mateixes obres es va posar en aquest recinte un retaule nou, ja que rep aquesta qualificació en la visita pastoral del 1712. Una mica més tard, a la sagristia també es va canviar el terra, ja que la preparació ha donat diverses ceràmiques i algunes monedes datables del 1718-1721, durant el regnat de Felip V.

Els temps contemporanis (figs. 6.2, 7.1)

Cap al 1773 (etapa H), segons indiquen els documents i hem comprovat en l'excavació, es van dur a terme altres obres ressenyables: es van recalçar els fonaments de les parets de llevant i ponent, es va renovar la porta principal, on es va posar un marxapeu nou (segurament l'actual), es van fer millores a la volta i la teulada i es va revocar tot l'exterior. També s'esmenten les nombroses millores que es van realitzar al campanar, les quals, al nostre parer, van suposar pràcticament la construcció de l'espadaña actual. La presència d'una estructura ante-

rior d'aquesta mena i en aquest mateix lloc és molt probable, ja que tenim notícies de les campanes en diverses circumstàncies el 1308, el 1601 i el 1761. Això no obstant, la font que ens ocupa diu que s'hi va refer la fonamentació, la qual cosa sembla significativa. L'arqueologia no ens pot ajudar en aquest cas, ja que, en el moment de començar la nostra intervenció, les cobertes de l'edifici havien estat arranjades feia alguns anys per part del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat, i lògicament no vam poder excavar els reblliments que hi devia haver hagut a sobre de l'extradós de la volta. Malgrat tot, la tipologia del cloquer sembla d'acord amb una datació de l'època barroca, força habitual en altres elements semblants de la contrada. Per acabar amb les informacions d'aquest any, és interessant d'esmentar algunes millores que es van fer a la *caseta* (encara s'anomena així) del costat de l'església. Tal vegada, si aleshores no va adquirir l'aparença actual, ja començava a semblar-s'hi.

Pel que fa al recinte de l'angle nord-oest de la fàbrica, és l'únic punt de l'església on no hem treballat. La situació precària de les parets, particularment del mur de migdia, on hi havia les escales per pujar al cor desaparegut, ens van fer consolidar aquest element i deixar de banda qualsevol tasca arqueològica que pogués afectar-ne les condicions estàtiques. De totes maneres, resulta clar que aquest àmbit és posterior a la capella del Roser (feta el 1614), ja que se'n va adossar. A més, el mur septentrional sembla solidari de la paret del mateix costat de la casa afegida al temple (on tampoc no s'han fet excavacions). Així les coses, aquestes primeres obres a la *caseta* ja podrien haver suposat la construcció del cos que ens ocupa, el qual, en tot cas, ja s'havia bastit el 1798. En aquell moment s'havien realitzat noves obres a la teulada de l'església i també a la casa, on s'havia obert el pou i tot; també sabem que es va posar un arxiu a la sagristia, que era força gran. Aquest panorama, al nostre parer, vol dir que, en el període 1773-1798, a la millor en la primera data, la casa del costat del temple va adquirir un aspecte molt semblant al d'avui: es va obrir la porta de comunicació amb els peus de l'església, per posar la sagristia a la planta baixa de l'edifici remodelat, es va afegir al recinte religiós primitiu el petit espai del nord-oest i es va posar un cor nou o, com a mínim, s'hi va modificar l'accés.

Després d'altres vicissituds que ens excusarem de comentar per no ser essencials, l'església va mantenir l'aspecte descrit, bé que força abandonada, segons que reflecteixen les informacions de final del segle

XIX. Aquest abandonó es va agreujar en construir-se el temple parroquial nou en el nucli urbà del poble i amb els desperfectes ocasionats per la darrera Guerra Civil, després de la qual l'edifici va esdevenir magatzem de conror i cort, situació que perdurava fins fa ben pocs anys.

NOTES

- (1) Segons VIRELLA, A., 1981: 109. També apareix datada del segle XI a: VIRELLA, A.; RIBA; TORRAS; PLADEVALL, 1984: 87; i fins i tot del segle X a: TOUS, 1969: 9.
- (2) VIRELLA, X., 1973; GORGES, 1979: 202. Aquesta no és la primera vegada que es documenta al Penedès la superposició d'una església a un jaciment de l'època romana, a Puigdàlber es va localitzar durant les obres de restauració del temple una necròpolis baix-imperial (GIRÓ, 1947-1948: 268).
- (3) Aquest estrat ha proporcionat 25 fragments de *terra sigillata sudgallica* corresponents bàsicament a les formes Drag. 24/25 i 27 i Ritt. 9, a més d'algunes parets fines bètiques d'aquella època.
- (4) La més significativa és la *terra sigillata* aretina, representada per les formes Goud. 24 (12-10 aC.), 26 (10-8 aC.), 37 (7 aC.-9 dC.) i 39a (15 dC.). A més cal destacar la presència de 44 fragments de ceràmica ibèrica i d'un bocí de campaniana B.
- (5) Aquest horitzó estratigràfic està format per les u.e. 50, 56, 64, 67 i 68, les quals van donar com a materials més significatius *terra sigillata* clara A1, ceràmica de cuina nord-africana, *terra sigillata* hispànica (Mezq. 22), i parets fines de la Bètica, ja fora de context.
- (6) L'estudi del mosaic, a cura de la senyora Montserrat Baldomà, no s'ha acabat encara, però esperem trobar paral·lels il·lustratius.
- (7) En aquest supòsit es tractaria tal vegada del *frigidarium*, amb les seves piscines d'aigua freda. La millor conservada ocuparia el braç nord del transsepte i l'altra seria sota l'actual sagristia. Cf. un paral·lel a Carandini, 1985: 144-146.
- (8) Tant aquesta dada com totes les altres que reflecteixen informacions proporcionades pels documents s'han ampliat a l'apèndix sobre el tema.
- (9) Això s'ha palesat en les excavacions del nostre Servei al Santuari de Santa Maria de Foix (Torrelles de Foix), el qual va ser pavimentat amb cairons durant el primer quart del segle XVIII (FIERRO, 1990 a: 131), o bé l'església de Sant Marçal de Terrassola a Torrelavit, pavimentada a mitjan segle XVII (Id. 1990 b: 85).
- (10) Poc significatius excepte dos fragments de plats de ceràmica blava catalana de la classe de les *orles diverses*, datables de la primera meitat del segle XVII.

- (11) Les estructures arquitectòniques corresponents a la vil·la romana van ser colgades amb graves. El paviment de lloses es va retornar al lloc original mitjançant la numeració de cadascuna de les pedres que el componien. La sagristia es va tornar a pavimentar amb els caires extrets; es van substituir, però, les peces malmeses per altres de noves. El mosaic va ser encerclat amb guix per protegir-lo de la degradació, i va ser cobert per una capa fina de terra. Aquestes tasques es van dur a terme de forma reversible i es van utilitzar materials idonis per permetre-hi el drenatge davant de possibles humitats.
- (12) VIRELLA, X., 1973; VIRELLA, A.; RIBA; TORRAS; PLADEVALL, 1984: 87.
- (13) L'equip dirigit pel senyor Artur Cebrià enllesteix aquests dies una nova Carta Arqueològica, encarregada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat, la qual de ben segur aportarà noves dades.
- (14) LÓPEZ-MULLOR; FIERRO, 1988: 3-8; *Id.*, 1990: 85-86 i 102-109. BOSCH; MIRET, J., 1990: 153. MIRET, M.; MIRET, J., 1981: 181-194; GARCÍA, MIRET, M., MORA-GAS, 1990: 16.
- (15) SERRA RÀFOLS, 1962: 255-260; PREVOSTI, 1981 a; *Id.*, 1981 b; al Penedès aquesta superposició es documenta a la Ràpita, a Can Banyamàs (GORGES, 1979: 213 i 225), a Sant Martí Sarroca (GIRÓ, 1964-1965: 274) i a Sant Marçal de Terrassola (FIERRO, 1990 b: 85).
- (16) Com per exemple a Darró (LÓPEZ-MULLOR; FIERRO, 1990), Torrelavit (FIERRO, 1990 b: 83), Sant Boi de Llobregat (LÓPEZ, A., 1990 a), Castelldefels (*Id.* en premsa).
- (17) LÓPEZ-MULLOR, 1989: 239.
- (18) Tarraco va ser assetjada pels francs (ARCE, 1978: 269); a *Pollentia* es documenten abundants nivells de destrucció (ARRIBAS, TARRADELL, WOODS, D., 1973; *Id.*, 1978).
- (19) Moltes de les troballes que es consideraven conseqüència de les ràtzies dels francs (BLÁZQUEZ, 1978: 461-468) s'ha vist que no tenen cap relació amb aquestes (SAGREDO, 1981-1985: 90; ARCE, 1988: 27 i 61-67). A la Bètica, l'abandó de moltes ciutats darrerament s'ha interpretat com a resultat de la dinàmica social, i no com a producte d'invasions externes (LÓPEZ, C., 1988: 266). Fins i tot, la destrucció de la ciutat de *Barcino*, considerada moltes vegades com a paradigmàtica de les actuacions dels francs (TARRADELL, 1975: 133-138) ha estat posada en qüestió per Bonneville.
- (20) LÓPEZ-MULLOR, FIERRO, 1990: 94-102.
- (21) A Sant Pere Molanta coneixem una inscripció funerària, que formava part d'una necròpolis, datada del segle V (GIRÓ, 1959 a: 305). A Vilafranca del Penedès també es coneix una vil·la important del segle V, la qual cosa fa afirmar al seu descobridor que: «les explotacions agrícoles romanes al Penedès, dedicades principalment al conreu de la vinya i l'olivera, van assolir el màxim desenvolupament durant els segles IV i V.» (GIRÓ, 1959 b: 310). A Santa Margarida i els Monjos també hi ha una vil·la datable del segle IV amb probables perduracions (GORGES, 1979: 222).
- (22) Fierro, 1990 a; *Id.*, 1990 b.
- (23) DD.AA., 1986; DD.AA., 1990; LÓPEZ, A. (dir.), 1989; GONZÁLEZ, LÓPEZ (dirs.), en premsa.

BIBLIOGRAFIA

- ARCE, J., 1978: «La 'crisis' del siglo III dC. en Hispania y las invasiones bárbaras». *Hispania Antiqua*, VIII: 257-269.
- . 1988: *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*. Madrid.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M.; WOODS, D., 1973: Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella. Alcudia (Mallorca). *Excavaciones Arqueológicas en España*, 75. Madrid.
- . 1978: Pollentia II. Excavaciones en Sa Portella. Alcudia (Mallorca). *Excavaciones Arqueológicas en España*, 98. Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M., 1978: *Economía de la Hispania romana*. Bilbao.
- BONNEVILLE, S.N.: «Aux origines de Barcino Romaine (Barcelone)». *Revue des Études Anciennes*, LXXX 1-2: 37-68.
- BOSCH, J.; MIRET, J., 1990: «L'excavació de la villa romana del Bosquet (Sant Pere de Ribes)». *Miscel·lània Penedesenca*, XIII, 1989: 135-166.
- CARANDINI, A. ed., 1985: *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana. I. La villa nelle sue parti*. Modena.
- FIERRO, J., 1990 a: «Santuari de la Mare de Déu de Foix. Torrelles de Foix. Notícia històrica». *Memòria 1985-1989*: 129-141.
- . 1990 b: «Església de Sant Marçal de Terrassola. Notícia històrica». *Memòria 1985-1989*: 83-92.
- GARCÍA, J.; MIRET, M.; MORAGAS, N., 1990: «El Garrofer de la Cisterna». *Festa Major 1990*: 13-20. Sant Pere de Ribes.
- GIRÓ, P., 1947-1948: «Nuevos hallazgos arqueológicos en el Panadés». *Ampurias*, IX-X: 268.
- . 1959 a: «Una lápida romana en Sant Pere Molanta». *Ampurias*, XXI: 302-306.
- . 1959 b: «La villa romana del 'Casalot d'Espuny' en el Penedès». *Ampurias*, XXI: 307-310.

- , 1964-1965: «Sant Martí Sarroca. Notas de arqueología de Cataluña y Baleares». *Ampurias*, XXVI-XXVII: 274.

GONZÁLEZ, A.; LÓPEZ-MULLOR, A. (DIRS.), en premsa: *Simposi sobre actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVII). I. La intervenció arquitectònica. II. La recerca arqueològica. Barcelona, octubre 1989*. Quaderns Científics i Tècnics, 3. Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Barcelona.

GORGES, J.G., 1979: *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*. París.

LÓPEZ-MULLOR, A., 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*. Quaderns Científics i Tècnics, 2. Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Barcelona.

- , 1990: «Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone)». *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Mandeure-Mathay, Mai 1990*.

- en premsa a: «Retrobament d'una inscripció romana a la vil·la del castell de Castelldefels». *Baix Llobregat*.

- en premsa b: «Castelldefels. Castell, Església de Santa Maria. Excavacions arqueològiques». *Catalunya Romànica. El Baix Llobregat*.

LÓPEZ-MULLOR, A. (DIR.), 1989: *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986)*. Quaderns Científics i Tècnics, 1. Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Barcelona.

LÓPEZ-MULLOR, A.; FIERRO, J., 1988: «La campanya d'excavacions de 1987 a l'assentament ibèric i vil·la romana de Darró». *Primera Edició*, 2. Vilanova i la Geltrú: 3-8.

- , 1990: «L'època romana a Darró (Vilanova i la Geltrú)». *Miscel·lània Penedesenca*, XIII, 1989: 69-115.

LÓPEZ, C., 1988: «Crisis urbana y dinámica social en la Bética del siglo III y Bajo Imperio». *Actas del Primer Congreso Peninsular de Historia Antigua, Santiago de Compostela, julio 1986*. Vol. III. Santiago de Compostela: 265-276.

- MIRET, M.; MIRET, J., 1981: «Un assentament d'època romana a la Serra de la Font del Coscó (Avinyonet del Penedès). Tancats medievals per a bestiar al massís de Garraf». *Miscel·lània Penedesenca*, IV: 181-194.
- PREVOSTI, M., 1981 a: *Cronologia i poblament de l'àrea rural d'Illuro*, Mataró.
- , 1981 b: *Cronologia i poblament de l'àrea rural de Baetulo*. Badalona.
- SAGREDO, L., 1981-1985: «Las invasiones del siglo III dC. en Hispania a la luz de los tesorillos monetales». *Hispania Antiqua*, XI-XII: 89-104.
- SERRA RÀFOLS, J.C., 1962: «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana». *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 1960, Saragossa: 255-260.
- TARRADELL, M., 1975: *Història de Barcelona, I. De la prehistòria al segle XVI*. Barcelona: 55-146.
- Tous, J., 1969: «De la iglesia de la encomienda de San Valentín, en Les Cabanyes». *Dionisos*, 127, marzo-abril. Vilafranca del Penedès: 9-10.
- VIRELLA, A., 1981: «Les pintures murals de Sant Valentí de les Cabanyes». *Amics de l'Art Romànic*. Circular II, octubre: 108-110.
- VIRELLA, A.; RIBA, J.; TORRAS, J.M.; PLADEVALL, A. *El Penedès i l'Anoia. Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. V. Barcelona: 86-87.
- VIRELLA, X., 1973: «Vestigis ibero-romans a la capella de Sant Valentí de les Cabanyes». *Vèrtex*, 34, juliol-agost.
- DD. AA., 1986: *Memòria 1984*.
- DD. AA., 1990: *Memòria 1985-1989*.

ABREVIATURES

- *Memòria 1984*: Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Memòria, 1984. Barcelona, 1986.
- *Memòria 1985-1989*: Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Memòria 1985-1989. Barcelona, 1990.